

UOT-811.512.162

Səhifə: 42-47

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.42>

Gültəkin Əliyeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözləri: hal, kateqoriya, qrammatik, şəkilçi, isim.

Ключевые слова: надеж, категория, грамматический, окончание, существительное.

Key words: the case, the category, grammatical, affix, noun.

Azərbaycan və rus dillərində hal kateqoriyası hallana bilən sözləri əhatə edir. Hallana bilən sözlər söz birləşməsi və cümlə daxilində feil, qoşma və adların (ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, o cümlədən zərfin) tələbinə görə müxtəlif formalara düşür. Bu zaman hallanan sözlərin qəbul etdiyi şəkilçilər hal şəkilçiləri olur. Məsələn, ismin tələbinə görə: *kitabın cildi, evin qapısı; обложка книги, дверь квартиры* və s. Sifətin tələbinə görə: *meyvənin yaxşısı, almanın qırmızısı; лучший из них, густой из напитков* və s. Sayın tələbinə görə: *uşaqların çoxu, tələbələrədən beşi; многие из ребят, пятеро из друзей* və s. Əvəzliyin tələbinə görə: *uşaqların heç biri, valideynlərin özləri; никто из ребят, сами родители* və s. Feilin tələbinə görə: *kitabdan oxumaq, kinoya baxmaq; читать из книги, смотреть в кино* və s. Zərfin tələbinə görə: *məktəbdən yuxarı, evdən aşağı; наверху от школы, внизу от дома* və s. Qoşmanın tələbinə görə: *sənə görə, evə qədər; ради тебя, до дома* və s. Feili sifətin tələbinə görə: *Əhmədin vuruşduğu cəbhə; Сорванный цветок увял*. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində hal kateqoriyası təkcə isimlərlə deyil, sifətlərlə, saylarla, əvəzlilərlə, zərflərlə, feili isimlərlə, məsdərlərlə, substantivləşmiş feili sifətlərlə bağlıdır. Ona görə də bu kateqoriya ümumi qrammatik kateqoriyalardan biridir. Ancaq bu kateqoriya daha çox isimlərə aiddir. Hallanan digər sözlər yalnız isimləşdiyi zaman hal kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini qəbul edirlər. Hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri-şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Hal şəkilçiləri hallanan sözlərin sonuna qoşulmaqla yanaşı, həm də sözdüzəldici, məsələn, *bostan-çı, bostançı-nın, bostançı-ya, bostançı-nı, bostançı-da, bostançı-dan; нефтянник, нефтянника, нефтяннику, нефтянника, нефтянником, о нефтяннике* və cəm şəkilçilərindən *kitab-lar, kitablar-ın, kitablar-a, kitablar-ı, kitablar-da, kitablar-dan* sonra işlənir. Rus dilində hər halın öz cəm şəkilçisi var: *стран-ы, стран, стран-ам, стран-ы, стран-ами, о стран-ах*. Qeyd edək ki, hal şəkilçiləri vurğu qəbul edir. Hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriyadır. Bu kateqoriya üzrə dəyişən sözlər formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gəlir.

Azərbaycan dilində ismin hallarının sayı barəsində müxtəlif fikirlər olmuşdur. Məsələn, 1920-1934-cü illər arasında yazılan kitabları göstərə bilərik. Türk dillərində də ismin halları barəsində fikir müxtəlifliyi vardır [20; 18; 3; 14; 4; 19; 10]. İsmi hallarının sayı səkkizə çatdırılmışdır: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, birgəlik və qoşmalı hallar. 1934-cü ildən 1939-cu ilə qədərki kitablarda ismin yeddi halı göstərilmişdir: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, birgəlik. 1939-cu ildən başlayaraq Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış kitablardan ismin birgəlik və yiyəlik halı çıxarılmışdır. İsmi beş halı qəbul edilmişdir: adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. İsmi yiyəlik halının qrammatika kitablarından çıxarılmasının bir neçə səbəbi olmuşdur. Birincisi, yiyəlik halda olan söz özündən sonra gələn sözlə əlaqəyə girir, üçüncü növ ismi birləşməni əmələ gətirir. Məsələn: *dəftərin üzü, kitabın cildi; обложка тетради, обложка книги* və s. Üçüncü növ ismi birləşmə sintaksisin tədqiqat obyektidir. Ona görə də belə hesab olunmuşdur ki, üçüncü növ ismi birləşmənin birinci tərəfi olan müəyyən yiyəlik halda işlənmiş söz sintaksisdə öyrənilməlidir. Halbuki morfolojiyada üçüncü növ ismi birləşmənin birinci

tərəfi olan yiyəlik hal söz-forma kimi götürülür. Morfologiyada üçüncü növ ismi birləşmə deyil, onun birinci tərəfi tədqiq olunan hissədir. Konkret desək, morfologiyada üçüncü növ ismi birləşmənin tərəfləri müstəqil söz kimi öyrənilir. İkincisi, yiyəlik haldakı sözlə onun əlaqəyə girdiyi mənsubiyyət şəkilçili söz birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *ananın qəlbi, səhərlərin rəngi* və s. Bu zaman tərəflər parçalanmır. Hətta tərəflər arasına sözlər də daxil olur. Məsələn: *ananın döyünən qəlbi, səhərlərin yaqut rəngi, şairin söz ahəngi; бьющийся сердце матери, рубиновый цвет городов, сочетаемость слов поэма* və s. Ancaq morfologiyada tərəflər müstəqil söz-forma kimi götürülür. Bundan başqa, razılaşmaq lazımdır ki, hal kateqoriyası formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərlə sıx şəkildə bağlıdır. Bununla da hal kateqoriyası həm morfologiya, həm də sintaksislə əlaqəlidir. Onu sintaksisdən təcrid etmək mümkün deyildir. Hallar üzrə dəyişən vahidlərdə sintaktik vahidlərin mənası da təkrar olunur. Məsələn, adlıq mübtədə, təsirlik hal tamamlıq vəzifəsində çıxış etməklə onların mənasını təkrar edir. Lakin daha çox morfoloji tələblərə uyğundur. Beləliklə, göstərilən səbəblərin morfologiya üçün uyğun olmadığını nəzərə alaraq 1944-cü ildən yiyəlik hal qrammatika kitablarına gətirilmişdir. İsmi altı halı məqbul hesab olunmuşdur: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq.

Azərbaycan və rus dillərində ismin halları qrammatik və məkani qrammatik olmaqla iki yerə ayrılır. Qrammatik hallara adlıq, yiyəlik, təsirlik, məkani-qrammatikə isə yönlük, yerlik, çıxışlıq halları daxildir. Qrammatik hallar formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərə tam şəkildə uyğun gəlir. Morfoloji-sintaktik vahidlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Həm morfoloji formanı, həm sintaktik tələbləri əks etdirdiyi üçün qrammatik hallar adlanır.

Qeyd edək ki, qrammatik hallardan adlıq halın morfoloji göstəricisi yoxdur. Bu halın şəkilçisi sıfır şəkilçi adlanır. Adlıq hal digər hallar üçün başlanğıc haldır. Ona görə də bu hal digər hallar üçün ölçü, meyar rolunu oynayır. Yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarının məkani-qrammatik hal adlandırılmasının bir neçə səbəbi vardır. Əvvəlcə “məkan” termininə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Məkan anlayışı, məsələn, yönlük, *ев-а – κ дом-у*, yerlik *ев-да*, çıxışlıq *в доме*, çıxışlıq *ев-дан*, yiyəlik *из дома* hallarının məna və məzmununa aiddir. Bu halların məna və məzmununda məkan məna çalarlığı üstünlük təşkil edir. Məsələn, yönlük halda məkana (yerə, obyektə...) yönəlmə; yerlik halda məkanda (yerdə, obyektə...) yerləşmə, olma; çıxışlıq halda məkandan (yerdən, obyektədən...) çıxma halları qabarıq şəkildədir. Yönlük, yerlik, çıxışlıq halları həm də qrammatik hallardır. Ona görə ki, qrammatik hallar kimi bunlar da formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərə uyğun gəlir. Beləliklə, göstərilənlərə görə, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar məkani-qrammatik hallar adlanır.

Qrammatik hallarla məkani-qrammatik hallar arasındakı əlaqə və onların bir-birinə münasibəti ziddiyyət təşkil edir. Bütövlükdə ismin hallarının biri digəri ilə ziddiyyət yaradır. Məsələn, adlıq-yiyəlik: *kitab-kitabın; книга-книгу*; adlıq-təsirlik: *kitab-kitabı; книга-книгу*; yönlük-yerlik: *kitaba-kitabda; книге-книгой*; yönlük-çixışlıq: *kitaba-kitabdan; книге-о книге*; yerlik-çixışlıq: *kitabda-kitabdan; книгой-о книге*; yönlük-təsirlik: *kitaba-kitabı; книге-книгу*; yiyəlik-çixışlıq: *kitabın-kitabdan; книгу-о книге*.

Hal kateqoriyasını formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblər sistemində araşdırmaq və başa düşmək lazımdır. Qeyd edək ki, türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan və rus dilçiliyində ismin halları bəzində müxtəlif fikirlər olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində birgəlik hal mübahisəli hal kimi meydana çıxmışdır. Birgəlik hal *ilə (-la, -lə)* qoşması və rus dilində *с* söz önləri ilə yaranır: *dost ilə (dostla); с другом*. *İlə* qoşması tarixən mövcud olmuş *birlən* qoşmasından yaranmışdır: *bir birlən ilən-ilə (-la, -lə)*. Birgəlik halı yaradan *ilə* qoşması dialektlərdə *-nan, -nən* variantında işlənir. Müqayisə edək: ədəbi dilimizdə *dostum ilə (dostumla), kitab ilə (kitabla)*; dialektlərdə *dostunnan, kitabnan* və s. Azərbaycan və rus dilində və dialektlərdə birgəlik halın olması bəzində fikirlərə baxmayaraq ismin altı halı məqbul qəbul olunmuşdur: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq [2; 3; 5; 6; 9; 11; 12; 16].

Adlıq hal bir sıra məna xüsusiyyətlərinə malikdir. Adlıq hal ad və xüsusiyyət, konkretlik, ümumilik, mücərrədlik, topluluq, qeyri-müəyyənlik bildirir. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində hal şəkilçiləri zəngin sinonim xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da üslubi xüsusiyyət kimi səciyyələnir. Hal şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsi, birinin digəri yerində işlənməsi dilimizin bütün dövrlərində olmuşdur. İsmi müxtəlif hallarının bir-birini əvəz etməsi qədimə getdikcə daha da artır. Qədim

türk yazılı abidələrində ismin hallarının bir-birini əvəz etməsi xüsusiyyətini müşahidə edən Y.Məmmədov yazır: “Orxon-Yenisey abidələrində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəz etməsi, müasir türk dillərindən fərqli olaraq, o qədər geniş yayılmışdır ki, bunu abidələrin dilinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab etmək olar” [17, 19]. Bu hadisə indi də dilimizdə özünü göstərməkdədir. Bu mənada ismin adlıq halının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun yerlik hal yerində işlənməsidir. Məsələn, *Yaz əkinçi, qış dilənçi*. Bu cümlədə *yaz* və *qış* sözləri adlıq hal formasında olsalar da, yerlik hal yerində işlənmişdir: *Yazda əkinçi, qışda dilənçi*. – cümləsinin məzmununu bildirir. Adlıq halın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun yönlük hal yerində işlənməsidir. Adlıq halın yönlük hal yerində işlənməsi tarixən mövcud olmuşdur. Ona görə də bayatılarda bu iz qorunmuşdur: *Əzizim vətən sarı, Geyməyə kətan sarı, Gəlin tutaq əl-ələ Dönəyin vətən sarı*.

Qrammatik hallardan biri də yiyəlik haldır. Yiyəlik halda olan sözlər mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfi kimi işlənir və yiyə, sahib məzmununu ifadə edir. Yiyəlik halda olan sözün mənsub tərəfləri adlardan ibarət olur. Müasir Azərbaycan dilində *-in, -in, -un, -ün; -nın, -nin, -nun, -nün* şəkilçisi ilə işlənən yiyəlik halın *-im* şəkilçisi də vardır. Bu şəkilçini şəxs əvəzlilikləri-birinci şəxsin tək *mən-im* və birinci şəxsin cəmi *biz-im* yiyəlik halda qəbul edirlər. *-im* şəkilçisi bəzəndə belə bir fikir maraqlı doğurur: “Birinci şəxsin təkində yiyəlik halın *-im* allomorfu *-im* sonrakı törəmədir. Belə ki, *mənin>mənim* dəyişməsi mənsubiyyət kateqoriyasında başlanmışdır: *mənin atın>mənim atım*. Məsələn, *bizim ev* ifadəsini M.Kaşğarlı *bizin ev* şəklində təqdim edir. Çuvaş dili də həmin qədim formanı saxlamışdır: *manan mənim*. İran dillərinə daxil olmayan bu forma parfiya yazılarında da *manan mənim* şəklində işlənir” [15, 191]. Azərbaycan dilində *-im* şəkilçisi yiyəlik hal şəkilçisi ilə yanaşı, mənsubiyyət şəkilçisini də bildirir. Məsələn: *mən-im ev-im* [8, 223, 224]. Marafıdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (*Sabirabad, Saatlı*) *mən* və *biz* əvəzlilikləri yiyəlik halda *mənin, bizim* formasında işlənir. Azərbaycan dilinin ayrum şivəsində müəyyən yiyəlik halın *-ik* variantı da özünü göstərir.

Qrammatik hallardan biri də təsirlik haldır. Bu hal təsir altında olan əşyanı obyektə bildirir. Obyektə olan təsir müxtəlif cür olur. Obyektə təsirin nəticəsində yeni obyekt yaranır. Məsələn: *Usta evi tikdi. Rəssam şəkli çəkdi* və s. Obyektə olan təsir nəticəsində obyekt qismən, yaxud tamamilə dəyişikliyə uğrayır, bəzən də məhv olur. Bu cür obyektləri idarə edən təsirli feillərə bunları misal göstərmək olar: *doğramaq, kəsmək, öldürmək, qırmaq, sındırmaq, qoparmaq* və s. Obyektə olan təsir nəticəsində təsir altındakı obyekt yer, məkan dəyişikliyinə uğrayır. Bu zaman təsir altında olan obyektlər dinamik feillərlə idarə olunur: *gətirmək – приносить; aparmaq – уносить; daşımaq – возить; qovmaq – выгнать; atmaq – выбросить* və s. Təsir nəticəsində obyektə heç bir dəyişiklik olmur. Məsələn: *Dostu Tahirin əlini sıxdı. – Друг Тахира пожал его руку. О, hirsindən dişini qıcayır. – Оно от ярости рыжот зубы.* və s. Ümumiyyətlə, obyektə olan təsir və onun dairəsi rəngarəngliyi ilə seçilir. Lakin bu məsələ təsirli feillərlə daha sıx bağlı olduğu üçün hələlik bu deyilənlər kifayət edir. Təsir altındakı obyekt müəyyən və qeyri-müəyyən olur. Obyektin müəyyən və qeyri-müəyyən olması ondakı morfoloji göstəricinin iştirak edib etməməsinə görə fərqlənir.

Müəyyən təsirlik halın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri üslubla bağlıdır. Üsluba görə təsirlik hal adlıq və yönlük hal vəzifəsində işlənir. Qeyri-müəyyən təsirlik hal təsirlik halın mənşəyi bəzəndə daha maraqlı fikri ortalığa çıxarır. Əslində qədimdə təsirlik hal şəkilçisiz işlənmiş, qeyri-müəyyən şəkildə olmuşdur. Təsirlik halın şəkilçisiz formasının funksiyasını adlıq hal yerinə yetirmişdir. Ona görə də qeyri-müəyyən təsirlik halla adlıq hal bir-birinə bənzəyir. Təsirlik halın funksiyasını tarixən mənsubiyyət şəkilçisi də daşımışdır. Ona görə də qeyri-müəyyən təsirlik haldan müəyyən təsirlik halı yaradan *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisi üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin (*-i, -i, -u, -ü*) təkine bənzəmişdir. Lakin adlıq halla qeyri-müəyyən təsirlik və müəyyən təsirlik halla üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini fərqləndirmək mümkündür. Təsirlik halın mənşəyi bəzəndə F.A.Cəlilovun fikri maraqlıdır: “Təsirlik halın mənşəyi bəzədə bunu demək olar ki, feildə növ kateqoriyası cilaləndiqca və təsirli-təsirsiz feillər diferensiallaşdıqca təsirlik hal da formalaşmağa başlamışdır. Əvvəllər qeyri-müəyyən şəkildə (morfoloji göstəricisiz) ortalığa çıxan təsirlik halın funksiyasını adlıq və mənsubiyyət şəkilçisi daşımış, sonralar isə təsirlik halın xüsusi morfoloji

göstəricisi (-i) formalaşmışdır. Əvvəllər təsirlik hal *su içdi, ev yıxdı* tipli ifadələrdə adlıq halla və *sözüm // sözün dinlə, atın çapdı* tipli ifadələrdə mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur ki, bu vəziyyət indi də relikt şəklində qalmaqdadır [8, 221].

Yönlük hal məkani-qrammatik haldır. Bu halda olan isimlər istiqamət bildirməklə yanaşı, iş, hərəkət və əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Qeyd edək ki, yönlük halın türk dillərində digər şəkilçiləri də vardır: qırğız dilində *kölgə gölə, atka ata*, yakut dilində *inaxxa inəyə* və s. Yönlük halın türk dillərində işlənən *-qa -ka -ğa* variantı Azərbaycan dilində işlənməyə də, yazılı abidələrdə mövcud olmuşdur: *gözüm gə gözümə, könlüm gə könlümə* və s. Bu şəkilçi yeni uyğur dilində də işlənir [13, 53]. Yönlük halın tarixən qədim *-ra, -rə* morfoloji göstəricisi olmuşdur. Bunun izlərinə Azərbaycan dilində rast gəlmək olur. Məsələn: *o-ra, bu-ra, bə-ri, ha-ra* və s. sözlərdə *-ra, -rə* şəkilçisi məkan bildirir. Ona görə ki, *-ra, -rə* şəkilçisi tarixən yer, məkan məzmunu ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dilində yönlük halın maraqlı mənə xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu hal təsirlik və çıxışlıq halların vəzifəsində çıxış edir. Bununla da yönlük hal mənaca çoxxətli və şəxəli hal kimi üzə çıxır.

Azərbaycan dilində *yamamaq – yamaq salmaq, ütüləmək – ütü çəkmək, yandırmaq – odvurmaq, rəngləmək – rəng çəkmək* və s. müvaziliyində birinci tərəfdə duran feillərin obyektə təsirlik halda, ikinci tərəfdəki feillərin obyektinə isə yönlük halda olur [1, 3-6; 7, 33-47]: *paltarı ütülədi – paltara ütü çəkdi, tayanı yandırdı – tayaya od vurdu, tamaşanı dinlədim – tamaşaya baxdım*. Bu misallarda həm təsirlik, həm də yönlük hal eyni mənəni bildirir. Qeyd edək ki, yönlük halın təsirlik halın vəzifəsində işlənməsinin səbəbi onunla bağlıdır ki, qədimdə bunlar bir-birinin funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Dilimizə ərəb dilindən keçmiş *mənsub, aid, dair, məxsus, müvafiq, düçar, məcbur, möhtac, malik, mübtəla, mail, müvəffəq* və s. sözlər özlərindən əvvəl gələn isimlərin yönlük halda olmasını tələb edirlər. Məsələn: *oxumağa məcbur etmək, sənə aid, sənədlərə dair* və s. Yönlük halın daşdığı sintaktik vəzifə də maraqlıdır. Bu halda olan sözlər cümlənin vasitəli tamamlığı, məsələn: *Bu hadisə ona xoş gəldi. – zərfliyi, məsələn, Əhməd kəndə qayıtdı. – vəzifəsində çıxış edirlər. Bundan başqa, yönlük halda olan söz qoşmalarla, məsələn: Mənə görə, insan hər şeyə qadirdir. – və qoşmasız işləndikdə, məsələn: Mənə elə gəldi ki, Arzu əzab çəkirdi. – cümlədə ara söz kimi çıxış edir. Yönlük halda olan söz hiss, həyəcan bildirdikdə bütövlükdə nida məzmununu yaradır. Məsələn: Vay mənim halıma! Ax, sənin ağılna! və s. Qeyd edək ki, yönlük halın yönəlmə, istiqamət bildirməsi onun əsas məzmununu təşkil edir. Ona görə ki, yönlük halın morfoloji göstəriciləri *-a, -ə; -ya, -yə; -na, -nə* istiqamət bildirən *qaru* sözündən törəmişdir. Bu fikri İ.P.Direnkova, A.M.Şerbak, Ə.Z.Abdullayev söyləmişdir. *-a, -ə* yönlük hal şəkilçisinin *-ya, -yə* və *-na, -nə* allomorfları barəsində F.A.Cəlilovun da fikri maraqlıdır: “Azərbaycan dilindəki *-ya* allomorfu, aydındır ki, səsartımı ilə ortaya çıxmışdır *ada-ya, küçə-yə, -na* allomorfu isə mənsubiyyət şəkilçisi *-ın* ilə işlənən sözlərin yönlük hal paradiqmasındakı izidir, yəni *sənin evin-ə, onun evin-ə* tipli modeldən qalan yadigardır. Azərbaycan dilindəki *onun işi-n-ə* tipli modellərdəki *-n* elementi mənsubiyyət şəkilçisinin qalıdır və indi hal sistemində asemantik morfem kimi özünü göstərən bu elementin infiks (Q.F.Blaqova) adlanması məqsədəuyğundur”[6, 216].*

Yerlik hal məkani-qrammatik hallardan ikincisidir. Bu hal yer məzmunu bildirir. Yerlik halın morfoloji göstəricisi *-da, -də* şəkilçisidir. Qeyd edək ki, türk dillərində yerlik halın *-la, -ta, -za, -sa, -na, -ra* morfoloji göstəricisi vardır. Bu şəkilçilər *d-l, d-z-s, d-t, d-n* səs keçidləri əsasında yaranmışdır. Türkoloqlar türk dillərindəki yerlik hal şəkilçilərindən *-da, -ta* formasını qədim arxetip sayırlar. İsmi yerlik hal şəkilçisi *-da, -də* türk və monqol dillərində işlənən *-sa, -çaq* Azərbaycan dilində *çağ* sözündən əmələ gəlmişdir. Burada *ç-d* keçidi inandırıcı görünür. *-ça* morfoloji göstəricisi XIII-XIV əsrlərə aid monqol mətnlərində yönlük və yerlik hal şəkilçisi kimi işlənmişdir [15, 191]. Deməli, yönlük və yerlik halların bəzən bir-birini əvəz etməsinin səbəbi də bununla bağlıdır.

Çıxışlıq hal qrammatik hallardan üçüncüsüdür. Bu hal iş, hal, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir. Çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi *-dan, -dən* şəkilçisidir. Qeyd edək ki, *-dan, -dən* omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənərək düzəltmə zamanı zərfi əmələ gətirir:

dünəndən, çoxdan və s. Çıxışlıq halın bir sıra məna xüsusiyyətləri vardır. Çıxışlıq hal iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini, zaman məzmunu, *başqa, əlavə, özgə, qeyri, savayı* qoşmaları ilə birgə fərqləndirici məna, *ötrü* qoşması ilə birgə məqsəd məzmunu bildirir. Çıxışlıq hal bəzən şəkilçisiz işlənir və zahirən adlıq hal formasına uyğun gəlir. Bu barədə Y.Seyidov yazır: “İş və hadisənin çıxışlıq nöqtəsi barədəki anlayış ümumi təsəvvürlə müşayiət edildikdə isə hal şəkilçisinin işlədilməsinə ehtiyac olmur. Məsələn, *daş divar, taxta hasar, qızıl saat, gümüş qaşiq, torpaq yol, yun parça, çit paltar* kimi birləşmələr bu qəbildəndir. Onların çıxışlıq hal anlayışı bildirməsinə isə *daşdan (hörülmüş) divar, taxtadan (çəkilməmiş) hasar, qızıldan (düzəldilmiş) saat, gümüşdən (qayrılmış) qaşiq, torpaqdan (çəkilməmiş) yol, yundan (toxunmuş) parça, çitdən (tikilmiş) paltar* kimi şəkilçili variantlarla müqayisədə müəyyən etmək olar” [20, 90]. Qeyd edək ki, hal kateqoriyasında müəyyən morfoloji qanunlar özünü göstərir. Bu kateqoriyada konkretləşmə və ümumiləşmə, o cümlədən rəvanlaşma qanunu öz əksini tapır. Adlıq halın izahında konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə qanunu öz izahını tapmışdır. Rəvanlaşma qanununa [9, 107-109] gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu qanun hallanan sözlərin sait və samitlə bitməsindən asılıdır. Məsələn, saitlə bitən sözlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında samitlə başlanan şəkilçi, samitlə qurtaran sözlərisə bu hallar da saitlə başlanan şəkilçi qəbul edirlər. Bu da tələffüzdəki çətinlikləri aradan qaldırır və rəvanlıq yaradır. Yalnız yerlik, çıxışlıq hallarında sözlərin sait və samitlə qurtarmasından asılı olmayaraq onlar samitlə başlanan şəkilçi qəbul edirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova N.K. Yönlük halın semantikasını. Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri / Abbasova N.K. – Bakı: Elm və təhsil, – 1987. – 348 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar / Adilov M. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 416s.
3. Ахундов А. Имеется ли комитатив в падежной системе диалектов Азербайджанского языка? // – Баку: Советская тюркология, – 1988. №4, – с. 42-43.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik / Axundov A.A. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası / I hissə. – Bakı: 1961. – 322 s.
6. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении / Благова Г.Ф. – Москва: Наука, – 1982. – 304 с.
7. Cabbarzadə İ.X. Azərbaycan dilində ismin yönlük halı // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, – 1959. №1, – s. 33-47.
8. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / Cəlilov F.A. – Bakı: – 1988. – 250 s.
9. Əlizadə S. İlə, -la/-lə qoşmalarının mənşəyinə dair // ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat, – 1964. №2, s. 22-27.
10. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar / Əsədova A. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – 132 s.
11. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası / Həsənov A. – Bakı: – 1970. – 150 s.
12. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya III hissə / Hüseynzadə M. – Bakı: Maarif, – 2007. – 279 s.
13. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Morfoloqiya/Kazımov Q. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 544 s.
14. Kərimov A.R. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri (tarixi aspektdə) / Kərimov A.R. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 246 s.
15. Котвич В. Исследование по алтайским языком / Котвич В. – Москва: Издательство иностранной литературы. – 1962. – 373 с.
16. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Курилович Е. – Москва: Издательство иностранной литературы. – 1982. – 267 с.
17. Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələrində adlar / Məmmədov Y.Q. – Bakı: – 1979. – 187 s.
18. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Mirzəzadə H. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. – 1990. – 376 s.

19. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik / Rəcəbli Ə. – Bakı: Nurlan. – 2003, – 515 s.

20. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Seyidov Y. – Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı. – 2006. – 371 s.

Гюльтекин Алиева

*Средства выражения категории падежа в современном азербайджанском
и русском языках*

Резюме

Статья посвящается одной из актуальных проблем морфологии. Здесь категория падежа имен существительных исследуется в сравнении с эквивалентными формами в разносистемных языках. Впервые был произведен сравнительно – сопоставительный анализ категории падежа имен существительных как в азербайджанском, так и в русском языках. Были определены лексико-грамматические различия и сходства форм категории падежа в обоих языках.

Gultekin Aliyeva

*The means of expression of case category in modern Azerbaijani
and Russian languages*

Summary

This paper is dedicated to one of the basic problems of morphology. In this paper the case category of noun have been investigated in comparison with the forms in the unrelated languages. For the first time comparative-confrontative analysis of the case category of noun have been carried out both in the Azerbaijani and Russian languages. In this paper have been also defined lexical and grammatical distinctions and similar forms of the case category of noun in both languages.

Çapa tövsiyə edən:

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika*

Rəyçilər:

*professor M. Əsgərov
dosent G. Hüseynova*